

se. I zaista, kako tvrdi Francis Huxley, ovaj spis predstavlja pravovremeni nastavak životnog djela R. D. Lainga, koje za cilj psihoterapiju ima učiniti studijom situacije, a ne samo njenom žrtvom sa psihoterapeutom koji je ujedno i dio nje i odvojen od nje. Smatram da bi Laing itekako bio ponosan pročitavši ovu knjigu, uz radost poradi činjenice da njegova ostavština ne sniva u ropotarnici povijesti, već da služi kao iskra koja ima snagu razbukati žar kompleksnog integrativnog modela mentalnog zdravlja budućnosti te iznjedrili sustavnu promjenu mišljenja i djelovanja unutar sustava mentalnog zdravlja, a ne samo pojedinačni aktivistički lavež na mjesec.

Luka Janeš

Vojko Strahovnik

Moralna teorija

O prirodi morala

Naklada Lara, Zagreb 2018., prevela Ksenija Premur

Pitanja praktične etike i bioetike, u suvremenom tehnologijom posredovanom društvu, predstavljaju se kao neizbježno potrebna te iziskuju širu elaboraciju i popularizaciju. Ujedno, pitanja vezana uz teorijsko zasnivanje same etike, kao i osnove za njihovo proširenje u kontekst novih znanstvenih i društveno-političkih tema, ostaju neodgovorena. Knjiga *Moralna teorija. O prirodi morala* Vojka Strahovnika nastoji prikazati širinu rasprave o moralnoj teoriji, odnosno metaetici. Utoliko, rasprave u knjizi posvećene su

»... objektivnosti moralnih sudova, (...) postojanju o jeziku i misli neovisnih moralnih sudova i činjenica, (...) povezanosti između naših moralnih sudova i motivacije za djelovanje, (...) mogućnostima i načinima opravdanja naših moralnih uvjerenja, (...) normativnoj strukturi moralnih nazora, itd.« (str. 9)

Teme koje nalazimo u ovoj knjizi predstavljaju sustavno istražen i izložen korpus znanja kojima ovaj prijevod Ksenije Premur pridonosi raspravi o »moralnoj filozofiji« uopće (ibid.). Važnost ove knjige sažeta je u »Prologu« Nenada Miščevića:

»... glavni spoznajni i izvorni doprinos predstavlja prije svega sljedeća gledišta djela: zagovor moralne

fenomenologije kao jednog od temeljnih područja moralne teorije, te izlaganje njezine uvrštenosti u ostala pitanja moralne teorije, te izlaganje povijesti moralne teorije u 20. stoljeću i ispostavljenost povezanost među stajalištima, novo razumijevanje umjerene moralne teorije pogreške u kojoj je analizirano gledište Davida Humea i Axela Hägerströma, zagovor moralnog fikcionalizma i kognitivističkog ekspresivizma kao posebnih, hibridnih stajališta u moralnoj teoriji, te cjelovit prikaz moralne teorije.« (str. 9–10)

Knjiga je sastavljena od »Prologa«, »Predgovora«, dvanaest poglavlja koja će biti zasebno izložena, »Pojmovnika«, »Literature«, »Predmetnog kazala« i »Kazala imena«. Prvo poglavlje naslovljeno je »1. Uvod. Dimenzije moralne teorije« te izlaže razlikovanje etike i metaetike. Strahovnik napominje da se i etika i metaetika bave moralnošću, »pri čemu se metaetika prvenstveno bavi prirodom suštine moralnosti, a etika njenim sadržajem« (str. 19) – mnogi suvremeni filozofi morala i etičari ne slažu se ovim pojašnjenjem, no pitanje konsenzusa oko definiranja predmeta i opsega metaetike nerijetko ovisi o filozofskim tradicijama koje o njima progovaraju. Ovaj problem kod Strahovnika pojašnjen je stavom da se »etika bavi etičkim pitanjima prvog reda, sadržajnim pitanjima koja prevladavaju i u našoj svakodnevnoj moralnoj misli i praksi, dok metaetika postavlja pitanja drugog reda, tj. pitanja o tim pitanjima i njihovim pretpostavkama« (ibid.). Nadalje, napominje da je »posljednjih (...) desetljeća u moralnoj filozofiji prisutno sve više poziva na nadilaženje te pukotine ponovnom [težnjom] združivanju područja metaetike i etike kako bismo tako dospjeli do čvrste, uvjerljive i obranjive filozofske etike« (str. 21). Smatra da je to uključujući stav kojim »normative ideale« možemo prihvatiti zbog »adekvatnog opravdanja njihovog sadržaja normativnim razlozima« te »tako i utemeljiti odgovarajućim teorijskim razumijevanjem tog sadržaja i mogućnosti dosezanja vlastitog vladanja u vezi s njime (Darwall 2006, 25)« (ibid.). Da bi se pobliže razjasnilo područje metaetike i vrste metaetičkih pitanja ponudio je pet osnovnih »predmeta« metaetike: moralnu metafiziku, moralnu semantiku, moralnu psihologiju, moralnu epistemologiju te moralnu fenomenologiju (str. 23). Spomenute teme razrađene su u potpoglavljima »Moralna teorija, metaetika i moralna filozofija«, »Područja metaetike i vrste metaetičkih pitanja«, »Polazišne točke u metaetičku raspravu«, »Ostala razumijevanja metaetike i povezanost s drugim područjima« i »Budućnost metaetike«.

U drugom poglavlju, »2. Moralni nenaturalizam: G. E. Moore«, posvećuje prostor analizi stavova britanskog filozofa morala Georgea Edwarda Moorea čija *Principia Ethica* iz 1903. predstavlja prekretnicu u filozofiji mo-

rala. Strahovnik kreće od pojašnjenja dvaju ključnih gledišta nenaturalizma, status pojma *dobro* (posebice, argument iz otvorenog pitanja) i prigovor naturalističke pogreške (str. 51). Spomenuta pitanja, kao i kritiku filozofijskih tradicija iz kojih dolaze, razmatra kroz pet potpoglavlja: »G. E. Moore i rođenje metaetike«; »Argument otvorenog pitanja i neodredivost dobrog«; »Naturalistička pogreška«; »Nenaturalistički moralni realizam«; »Odazivi na argument otvorenog pitanja i naturalističku pogrešku« te »Odazivi u daljnjem razvoju metaetike«. U »Odazivima daljnjem razvoju metaetike« napominje da su stavove slične Mooreu prije njega zagovarali Sigdwick, Brentano, Rashdall i McTaggard, a nakon njega Prichard, Ross, Meinong i Hartmann (str. 67). Spomenuti autori služe da bi se pobliže razjasnio razvoj metaetičke rasprave, kao i kritika Mooreovih stavova te razlozi zašto je nenaturalistički moralni realizam odbačen. S druge strane, predstavljaju se razlozi za prevlast nekognitivističkih moralnih teorija, čije uporište je argumentu iz otvorenog pitanja, a suprotno je svim Mooreovim metaetičkim postavkama (str. 71).

Treće poglavlje, »Intuicionizam: H. A. Prichard i W. D. Ross«, u mnogočemu se naslanja na prethodno poglavlje. Strahovnik napominje kako, kada se Mooreovom spoznajnom pristupu stvarnosti nadoveže nenaturalizam, jedini valjani odgovor moramo tražiti u moralnoj intuiciji (str. 73)

»... Moore je u tom smislu bio intuicionist jer je tvrdio da se naše moralno znanje temelji na našem intuitivnom znanju o neodnosnoj vrijednosti stanja stvari, dakle, stvari koje su vrijedne ili bezvrijedne same po sebi i čiju vrijednost spoznajemo metodomisaonog osamljivanja i intuitivnog promišljanja.« (ibid.)

U potpoglavljima »Moralna intuicija i intuicionizam«; »Vrste intuicionizma«; »H. A. Prichard i temeljnost moralnih uvjerenja«; »W. D. Ross i teorija *prima facie* dužnosti« i »Prigovori intuicionizmu« razmatra argumente »za« i »protiv« intuicionizma te moguće negativne implikacije i prigovore.

Strahovnik na ovom mjestu poseže za razmatranjem nekognitivističke teorije. Tako u svom četvrtom poglavlju »Emotivizam: A. J. Ayer i C. L. Stevenson« piše:

»Emotivizam možemo odrediti kao nekognitivističko stajalište koje moralne sudove shvaća kao izraz naših čuvstava ili emocija. (...) Takvo tumačenje moralnih sudova ima niz prednosti u usporedbi s kognitivizmom, posebice u usporedbi s nenaturalizmom i intuicionizmom. (...) Prvo, emotivizam može pružiti razmjerno neposredno i je jednostavno tumačenje tijesne povezanosti između naših moralnih sudova i moralne motivacije (...).« (str. 98–99)

Poglavlje je organizirano u pet potpoglavlja sljedećeg rasporeda: »Nekognitivizam i emotivizam«; »Ayerova obrana emotivizma«; »Stensova nadogradnja emotivističke teorije«; »Prigovori emotivizmu«; »Perspektive emotivizma i nekognitivizma«.

Peto poglavlje, naslovljeno »Preskriptivizam: R. M. Hare«, prikazuje idući stupanj razvoja nekognitivizma (str. 121). Kao što je izložio u prethodnom poglavlju,

»... nekognitivizam određuju prije svega dvije središnje negativne teze, i to psihološku tezu po kojoj moralni sudovi nisu, odnosno ne izražavaju prava uvjerenja i semantičku tezu o tome da moralni sudovi u neposrednom smislu ne moraju biti istiniti ili neistiniti.« (ibid.)

Utvrđuje da nekognitivizam odgovara objema tezama, ali pri drugoj tezi zagovara samo pozitivno stajalište prema kojoj su moralni sudovi vrsta propisa, imperativi koji moraju zadovoljiti kriterije logike moralne misli i jezika. Ujedno, u tom je stavu i sazdan glavni prigovor prethodno tematiziranom emotivizmu (ibid.). Argumentaciju donosi kroz tri potpoglavlja: »R. M. Hare i moralna teorija«; »Logika moralnog jezika: propisnost i univerzalnost moralnih sudova«; »Utilitarizam dvije razine«.

Šesto je poglavlje naslovljeno »Teorija pogreške: J. L. Mackie« i kao nastavak na prethodne rasprave ne nastavlja se kronološki, već sadržajno. Teorija pogreške donosi novo viđenje odnosa kognitivističkih i nekognitivističkih teorija, odnosno njihovo nadilaženje te dokidanje »demarkacije« koja se nekada činila toliko jasnom. Strahovnik kao primjer uzima stavove australskog filozofa Johna Leslieja Mackieja koji je tvrdio da

»... uobičajene moralne izjave ili iskazi sadrže zahtjev objektivnosti, čije ispunjenje traži postavku o jeziku i misli neovisne moralne stvarnosti (objektivnih moralnih vrijednosti) koje ne možemo prihvatiti unutar naturalističke slike svijeta.« (str. 143)

Problematika teorije pogreške prikazana je kroz šest potpoglavlja: »Teorija pogreške«; »J. L. Mackie i moralna teorija pogreške«; »Moralni kognitivizam i objektivnost moralnih sudova«, »Moralni irealizam: argument iz relevantnosti i argument iz čudnosti«; »Odaziv na teoriju pogreške«; »Dodatak: pretpovijest teorije pogreške, te umjerena teorija pogreške (Hume i Hägerström)«.

Kao što sam naslov govori, tema sedmog poglavlja je »Moralni relativizam: Gilbert Harman«. Problemu relativizma Strahovnik pristupa vrlo detaljno, obrađuje širok spektar argumenata i kritika te nijansi unutar samog moralnog relativizma – znameniti primjeri su situacijski relativizam, moralni kontekstualizam, moralni partikularizam itd. (str. 167).

Poglavlje je podijeljeno na četiri potpoglavlja: »Moralna raznolikost i moralno neslaganje«; »Harmanova argumentacija na putu do relativnosti«; »Relativizam činitelja i relativizam prosuditelja«; »Poteškoće moralnog relativizma, mješovita stajališta i tolerancija«.

Osmo poglavlje naslovljeno je »Ekspresivizam normi: Alan Gibbard«. Definicija ekspresivizma za koju se autor odlučuje je:

»Ekspersivizam ili izražajna teorija je stajalište o tome da moralni sudovi imaju ekspresivnu, odnosno izražajnu ulogu (...), a ne opisnu, odnosno potvrdnu ulogu (...).« (str. 189)

Strahovnik dokazuje da je ekspresivizam vrsta nekognitivizma jer s njime dijeli naredne postavke:

»... i) semantički nefaktualizam, odnosno značenjska nečinjeničnost po kojoj moralni sudovi nisu opisi moralne stvarnosti, koji bi u pogledu istinskih uvjeta mogli biti istiniti ili neistiniti, te ii) psihološki nekognitivizam koji niječe da bi moralni sudovi bili, odnosno izražavali kognitivna duševna stanja, npr. uvjerenja.« (ibid.)

Kao zanimljivosti ovog poglavlja valja istaknuti usporedbu i razlikovanje između ekspresionizma i emotivizma te razmatranja Frege-Geacheva problema. Poglavlje je organizirano u četiri potpoglavlja: »Ekspersivizam normi«; »Odgovor na Frege-Geachev problem«; »Prigovor ekspresivizmu normi« i »Ekspersivizam planova«.

Pokušaj krpanja »pukotine« između kognitivističkih i nekognitivističkih stajališta koji je već spomenut u poglavlju o moralnoj teoriji pogreške izložen je i u devetom poglavlju, »Kvazirealizam: Simon Blackburn«. Kvazirealizam nije zasebna moralna teorija, već svojevrsni filozofski program »koji moralnom nekognitivizmu (...) omogućuje filozofsko prilagođavanje realističkih, objektivističkih i kognitivističkih gledišta na naše uobičajene moralne misli i jezik« (str. 203). Da bi pojašnio ulogu kvazirealizma, ali i njegov odnos spram realizma i antirealizma, razmatra ga kroz četiri poglavlja: »Projektivizam, ekspresivizam i vazirealizam u etici«; »Motivacija za kvazirealizam: Blackburnovi argumenti protiv realizma i kognitivizma«; »Ponovo Frege-Geachev problem« i »Prigovori kvazirealizmu«.

Deseto poglavlje naslovljeno je »Naturalistički realizam: Svodivi (Peter Railton) i nesvodivi (David Brink)«. Strahovnik ga definirao kao

»... stajalište u moralnoj teoriji koje je združivo sa cjelovitim naturalističkim pristupom. Moralnu filozofiju (i filozofiju uopće), kao i njezine metode spoznaje shvaća kao skladne sa znanošću ili kao

produžetak znanosti i znanstvenog pristupa (prirodoslovnih znanosti).« (str. 225)

Govorimo li o moralnoj znanosti,

»... dobivamo stajalište o tome da je moralnost moguće zahvatiti unutar opisane naturalističke slike svijeta; moralna svojstva i činjenice možemo razumjeti u okviru bivstva i svojstava, koje postavlja znanost i zdrav razum.« (ibid.)

Ujedno, Strahovnik nudi razlikovanje između svodivog (engl. *reductive*) i nesvodivog (engl. *non-reductive*) moralnog relativizma (str. 227). Razmatranje teorije naturalističkog relativizma donosi u četiri potpoglavlja: »Moralni naturalizam i naturalistička pogreška«; »Svodivi moralni naturalizam: Peter Railton«; »Nesvodivi moralni naturalizam: David Brink«; »Ostale inačice moralnog naturalizma«.

Jedanaesto poglavlje, »Moralni fiktionalizam: Mark Kalderon i Richard Joyce« podsjeća nas da je moralni fiktionalizam (zajedno s ekspresivizmom) produkt istančanog oblika tradicionalnog kognitivizma (str. 253). Moralni fiktionalizam mješovito je stajalište zasnovano na razumijevanju veze između značenjskog gledišta i psihološkog gledišta. U moralnoj teoriji fiktionalizam dolazi u dva oblika, moralni irealizam – tumačenjski fiktionalizam – i nadgradnja teorije pogreške – prevratnički fiktionalizam (ibid.). Ono što je zajedničko ovim teorijama je

»... pogled na moralnu misao i jezik kao fikciju, odnosno umišljaj, a razlika se među njima ugrubo sastoji u tome da se tumačenjski fiktionalizam shvaća kao odgovarajuće tumačenje, odnosno interpretacija naše stvarne moralne misli i jezika, dok se prevratnički fiktionalizam shvaća kao prijedlog tome kako (tek) moramo promijeniti našu moralnu misao, jezik i praksu, odnosno kakav stav zauzeti prema njima i što iz toga proizlazi.« (str. 254)

Poglavlje o fiktionalizmu ima tri potpoglavlja: »Fiktionalizam kao vrsta moralnog irealizma i tumačenje naše stvarne moralne misli i jezika«; »Fiktionalizam kao smislena nadgradnja teorije pogreške«; »Izazovi za moralni fiktionalizam«.

Dvanaesto poglavlje, »Kognitivistički ekspresivizam: Terence Horgan i Mark Timmons« također je jedno od spomenutih mješovitih teorijskih stajališta.

»Kognitivistički ekspresivizam zagovara nazor da su naši uobičajeni moralni sudovi prava uvjerenja, te da su s njime povezane moralne izjave prava potvrđivanja, iako to ne znači da su istodobno u ulozi opisivanja svijeta, odnosno neke o nama neovisne moralne stvarnosti (...).« (str. 271)

Teorijski momenti ovog koncepta izneseni su u ovim potpoglavljima: »Moralni sudovi kao neopisiva prava uvjerenja«; »Pripisivanje istinitosti i uključenost u postupke zaključivanja«; »Prigovori kognitivističkom ekspresi-

vizmu»; »Ostala hibridna stajališta i združivi ekspresivizam«.

Knjiga Vojka Strahovnika sustavan je pregled metaetike i predstavlja značajan edukacijski doprinos. Organizacija teksta omogućava pregledno pretraživanje pojedinih tema, kao i najznačajnijih autora samog područja filozofije morala. Utoliko, važno je istaknuti da su svakom poglavlju priloženi i glavni teorijski prigovori što olakšava daljnje istraživanje. Djelo *Moralna teorija. O prirodi morala* svakako je intrigantan nagovor na istraživanje metaetike i njenih glavnih pravaca.

Marko Kos

Matjaž Potrč

Jezik, misao i predmet

Naklada Lara, Zagreb 2016., prevela Ksenija Premur

Knjiga slovenskog filozofa Matjaža Potrča *Jezik, misao, predmet*, u izvrsnom prijevodu Ksenije Premur izdana je u Zagrebu pod nakladom Lara te uvelike doprinosi obogaćenju filozofske literature na hrvatskom jeziku. Autor upućuje na to da piše drugačije od tradicionalne forme, dakle ne u komentarskom obliku, već, kako i sam navodi, oslanja se na »vlastitu glavu«. Kao što i sam naslov govori, razmatraju se međuodnosi između tri, epistemološki važna pojma jezika, misli i predmeta te se naglašava kako je ova knjiga, iako je zadaća knjige da informira jednim zdravorazumskim pristupom i uz mnogo primjera, ujedno pisana iz perspektive filozofije. Cilj je ove knjige usmjeravanje na povezivanje ljudske percepcije, misli i unutarnjih stanja s vanjskim svijetom te ukazivanje na cjelokupnost tradicije koja isključuje vanjski svijet, a koji je iznimno važna točka u proučavanju ljudskoga uma. Knjiga funkcionira kao navođenje teorija koje se suprotstavljaju središnjoj tezi, njihovo pobijanje te ponuda vlastite teorije u okviru problematike tih drugih teorija.

Početna je teza: jezik i misao ovise o predmetima, na taj se način pridaje važnost predmetima u kontekstu jezika i misli – jer predmeti su uzrok misli i jezika. Kritiziraju se druge teorije, poput B. Russelove, koje govore o

nedostatku neposrednih odnosa misli i jezika prema empirijski opstojećim predmetima, što vodi k relativizaciji samog predmeta odnosno njegovog svođenja na osjetilne danosti koje se samo pojavljuju u onome tko ih percipira. Zbog toga što nijedan predmet nije dan neposredno, već je posredovan osjetilima i procesom percipiranja, uistinu upućuje na to da se nikad ne spoznaje cjelovit predmet, no tvrdnja je da je sam predmet izvor tih svojstava. Ta se teza potkrepljuje evolucionističkim argumentima. Potrč objašnjava kako predmeti nisu isključivo samo fizički predmeti nego i događanja, općenitosti i apstrakcije. Stavljajući naglasak na srednjedimenzionalne predmete, pri čemu misli na predmete koji nisu preveliki ili premali za ljudska osjetila (pomoću primjera srednjodimenzionalnih predmeta poput Slovenije i elektrona objašnjava one srednjedimenzionalne). Sve predmete zapravo poimamo kao srednjedimenzionalne, uvećamo ih ili smanjimo te se zbog toga argument vraća na onoga tko percipira, na načine na koje je čovjek uvjetovan svojim osjetilima, na načine na koje je čovjek specifičan u odnosu na druga bića. Životinje su razvile reakcije na predmete u svojim okruženjima u svrhu očuvanja vrste. Dakle, polazeći od evolucije kao argumenta pokušava se objasniti ljudska sposobnost upravo na srednjedimenzionalnim predmetima, onima koje percipiramo u svakodnevnome životu. Diferencijacija se čini na relaciji čovjek–životinja jer razlika je upravo ljudska sposobnost misaonih i jezičnih reakcija.

»Istina je da životinje na karakterističan način reagiraju na predmete, iako bi polazeći od te činjenice uistinu pogrešno zaključili da ljudi, zato što su, barem koliko se odnosi na korištenje jezika, različiti od njih, ne reagiraju na predmete. (...) Zapravo bi je [tezu da ljudi ne reagiraju na predmete] opovrći mogao samo netko tko bi zašao u čisti idealizam te bi, primjerice, tvrdio da predmeti u našoj okolini uopće ne postoje, da su puki privid.« (str. 42–43)

Jezik i misli omogućavaju složenije reakcije od onih životinjskih, a te reakcije su se razvile u odnosu na srednjedimenzionalne predmete jednako kao i kod životinja. Autor navodi kako u usporedbi s (drugim) životinjama čovjek ima različitu percepciju iz razloga što je čovjeku bio potreban zorni kut drugačiji no kod drugih životinja. Obrada informacija uvjetovana je upravo osjetilima, no to ne znači da informacije ne dolaze od samoga predmeta. Uz to, naglasak je na dinamičnosti percepcije jer upravo je pokretan svijet, kao i predmeti koji čovjeka okružuju te je zbog toga i kompleksnija sama obrada informacija. Iz tih različitih pozicija predmeta koje se mijenjaju u pokretu, čovjek stvara jedinstvenu sliku tog predmeta, dakle iz niza različitih slika obradom mozga (koji obrađuje cijelu per-